

Д-р Владо КАРТОВ

СПЕЦИФИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ПРОСВЕТНАТА ПОЛИТИКА НА ВЛАДЕАЧКИТЕ РЕЖИМИ НА КРАЛСТВОТО СХС ОДНОСНО ЈУГОСЛАВИЈА СПРЕМА МАКЕДОНСКИОТ НАРОД (1918—1941)

Општо познато е дека политиката на Кралството СХС односно Југославија спрема македонскиот народ во периодот меѓу двете светски војни се карактеризира, покрај со општи класно-буржоаски обележја, и со посебни, специфични особености. Тие специфичности се изразуваа, како во областа на општествено-економските и политичките односи, така и во сверата на културно-просветната проблематика. Предмет на овој наш труд се само специфичностите на просветната политика на владеачките режими на буржоаска Југославија спрема македонскиот народ и тоа оние во негативна смисла на зборот кои се манифестираа преку: 1. наметнатата посебна идејно-политичка улога на училиштата, 2. спроведувањето на посебна политика на поставување и разместување на наставниот кадар, 3. наметнување на специфични задачи на наставниот кадар во изведувањето на наставата по таканаречените национална група предмети, и 4. задолжување на наставниот кадар со посебни задачи во вонучилишната дејност.

Меѓутоа, пред да поминеме кон анализа на споменатите прашања, накратко ќе се задржиме на некои општи прашања на буржоаскиот училишен систем во Вардарска Македонија во периодот меѓу двете светски војни, во кои исто така доаѓале до израз некои специфичности спрема македонскиот народ.

1. Воспоставување и развој на буржоаскиот училишен систем во Вардарска Македонија во периодот меѓу двете светски војни

а) Обновување на буржоаскиот училишен систем на Кралството Србија во Вардарска Македонија

Првите организирани акции на Кралството Србија на културно просветен план во Вардарска Македонија во периодот меѓу двете светски војни започнуваат уште веднаш по пробива-

њето на Солунскиот фронт и навлегувањето на српските војски во есента 1918 година. Имено, непосредно по тие настани српската влада му поставила непосредни задачи на нејзиното Министерство на просветата и црковните работи во врска со обезбедување на услови за отворање на училишта. Уште во ноември 1918 година споменатото Министерство преку својот делегат во Солун се ангажирало да ја организира работата околу поставувањето на учители во стара Србија и Македонија.¹⁾ Така кон крајот на 1918 и во почетокот на 1919 година биле отворени повеќе училишта во Македонија, а со тоа всушност започнал да се обновува буржоаскиот училишен систем на Кралството Србија кој во Вардарска Македонија функционираше во текот на учебната 1913/1914, односно 1914/15 година.

Со обновувањето на споменатиот училишен систем раководело Министерството на просветата и црковните работи на Кралството Србија кое во почетокот на 1919 година било преименувано во Министерство на просветата и верата. Ова Министерство всушност станало и највисок извршно-управен орган во областа на просветата во новата централистичко устроена држава — Кралството на Србите, Хрватите и Словенците. За да би можело оваа дејност побрзо и понепосредно да се реализира, во Вардарска Македонија, како впрочем и на целата територија на бившото Кралство Србија, повторно биле воспоставени просветни инспекторати. Но, сега, наместо претходно постојните три, во 1919 година биле образувани два инспектората — Вардарски и Битолски.²⁾ Малку подоцна, во 1924 година, биле формирани на територијата на Македонија во рамките на Кралството Југославија три просветни обласни инспекторати — Скопски, Битолски и Брегалнички.

Инспекторатите биле трансмисиони органи на Министерството на просветата и верата на Кралството СХС. Инспекторите биле поставувани со кралски указ, а по предлог на споменатото Министерство и во согласност со Главниот просветен совет.³⁾ Тие биле чиновници со специјално овластување и се јавувале како највисоки управни органи кои го спроведувале воспоставувањето, односно обновувањето на училишниот систем на Кралството Србија во Македонија. Под нивно непосредно раковоство работеле околските училишни надзорници чии територии

1) Книга — Општи регистер за 1918/1919, Фонд — Министерство на просветата на Кралство Југославија, Архив на Југославија (АЈ), Бгд.

2) Драгослав Обрадовиќ — Просветне прилики у Јужној Србији, Гласник професорског друштва, Година V, Свеска V, Бгд., 1926 година, с. 295.

3) Главниот просветен совет претставувал еден вид советодавен политичко-стручен орган на Министерството на просветата. Тој постоел и во Кралството Србија до 1915 година. Него го сочинувале главно истакнати високошколски професори и научници, потоа началниците на одделенијата при Министерството на просветата и областите односно бановините.

на училишен надзор главно се поклопувале со административните околии. Постапката за нивното поставување била слична како онаа на инспекторите.

По иницијатива на инспекторите, а по непосредно ангажирање на околските училишни надзорници и околските началства, уште во крајот на 1918 година во повеќе места во Македонија, започнале да работат повеќе четиригодишни основни училишта, наречени народни училишта. Според едни статистички податоци, на територијата на „Јужна Србија“⁴⁾ во учебната 1918/19 година работеле 698 народни училишта.⁵⁾

Паралелно со напорите за отворање на споменатите училишта, просветните органи на Кралството Србија презеле и мерки за отворање, односно обновување на нижите и потполните гимназии. Нижии гимназии биле отворени во учебната 1918/19 година во следните места: Прилеп, Гевгелија, Велес, Штип, Тетово, Охрид и Куманово.⁶⁾ Тогаш се отворени и гимназиите во Скопје и во Битола.

б) Структурата на училишната мрежа во Вардарска Македонија во периодот меѓу двете светски војни

Училишната мрежа во Вардарска Македонија во периодот меѓу двете светски војни ја сочинуваат следните видови училишта: основни (четиригодишни основни училишта), гимназии (нижи и виши), учителски (четиригодишни средни училишта), граѓански, стручни (нижи и средни) и женски занаетчиски училишта.

Преку основните училишта⁷⁾ се овозможувало покрај развивањето на усното и писменото изразување на учениците и нивното запознавање со основите на општите и трајните вредности и искуства на човештвото постигнати во областа на науката, техниката, уметноста и физичката култура. Тоа можело да се постигне преку здобивање со знаења за елементарните познавања на природата и општеството и преку запознавање со општите постигања во културата и уметничкото творештво воопшто. Бур-

⁴⁾ Во рамките на „Јужна Србија“ влегувала територијата што била ослободена од турската власт во 1912 година, односно Вардарска Македонија, Рашката област, Косово и делови од јужна Србија.

⁵⁾ Споменица 25 годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопје, 1937, с. 910.

⁶⁾ Исто, с. 933—934. Во учебната 1918/19 година биле отворени нижии гимназии и во Дојран, Крива Паланка и Кратово, но на крајот на истата учебна година биле затворени.

⁷⁾ Бројот на основните училишта во периодот меѓу двете светски војни постојано се зголемувал. Така во учебната 1923/24 година изнесувал — 1.002 училишта, во 1929/1930 — 1.148 и во 1936/37 година — 1.126. (Според цит. погоре споменица... с. 910). Податоците се однесуваат за целата територија на „Јужна Србија“ бидејќи такви само за Македонија не постојат нити можат да се направат зошто нема поодделни податоци за населбите.

жоаските владеачки кругови на стара Југославија настојувале преку основните училишта кај младите поколенија да остваруваат и одредени буржоаски, идеолошко-политички тенденции кои во Македонија добиле и специфични особености, за кои ќе стане збор подоцна.

Нижите гимназии, чии број во текот на 20-тите години изнесувал 10 на територијата на Вардарска Македонија,⁸⁾ претставувале таков вид училишни институции преку кои главно учениците се подготвувале да можат да го продолжат своето школување во гимназиите и учителските школи и за службеници и чиновници во администрацијата на општините.

Во почетокот на 20-тите години нижите гимназии во Штип, Велес, Куманово, Прилеп и Охрид се подигнуваат на степен на потполни, осумгодишни гимназии. Со нивното завршување учениците можеле да го продолжат школувањето на факултетите.

Структурата на гимназиската училишна мрежа во Македонија претрпува значителна промена, во негативна смисла на зборот, од учебната 1929/30 година. Тогаш се укинати четирите нижи гимназии во Кавадарци, Кичево, Ресен и Струмица. Исто така била затворена и Учителската школа во Прилеп, а потполните гимназии во Прилеп, Велес, Куманово, Охрид и Штип биле претворени во нижи гимназии. Така во Македонија извесно време останале само двете потполни гимназии во Скопје⁹⁾ и гимназиите во Тетово и Битола.

Како резултат на отпорот на населението, во средината на 30-тите години укинатите потполни гимназии во споменатите места започнале повторно да се обновуваат. Едни од нив како гимназиите во Велес, Прилеп и Куманово, сега добиле статус на самоуправни гимназии. Како такви не биле финансирани од државниот буџет. Класовите во овие гимназии биле отворени сукцесивно.¹⁰⁾

Мрежата на стручните училишта во Македонија во периодот меѓу двете светски војни воопшто не била развиена. Од четиригодишните средно-стручни училишта, за целиот овој период работела учителска школа во Скопје и по неколку години учи-

⁸⁾ Покрај постојните 7 нижи гимназии, во учебната 1919/1920 такви биле отворени и во Струмица и во Кавадарци, а подоцна и во Дебар, Ресен и Кичево. (Според општиот регистер за 1919, 1920, 1921 и 1922 год. што се чува во Архивот на Југославија, Бгд., и во книгите: Споменица 25-годишнице ослобођење Ј. Србије..., с. 929—930 и Алманах бановина, Вардарска бановина, Скопје, 1931, с. 39—43.).

⁹⁾ Гимназијата во Скопје, во учебната 1925/1926 година била поделена на машка и женска.

¹⁰⁾ Петтиот клас на гимназијата во Велес е отворен во учебната 1932/33 година, на гимназиите во Штип и Охрид во 1935/36, а на гимназиите во Прилеп и Куманово во 1936/37 година.

телска школа во Прилеп и трговски техникуми во Скопје и Битола.¹¹⁾

Повремено во Македонија работеле и по неколку нижи стручни училишта — трговски, занаетчиски, земјоделски, граѓански и женски занаетчиски.¹²⁾

Во нижите трговски и занаетчиски училишта учениците се оквалификувале за водење на трговски и разни занаетчиски дуќани, додека, пак, ученичките во женските занаетчиски училишта се оспособувале за водење на некои практични дејности во домаќинството и посебно во негување на домашната радиност — народниот вез, шиене и слично. Учениците во нижите земјоделски училишта се оспособувале за извесно поинтензивно одгледување на постојните земјоделски култури и порационално негување на земјоделството. Граѓанските училишта биле еден вид нижи стручни училишта од затворен тип.

За сите видови училишта во Македонија, сè до 1929 година, се применувале нормативните акти на Кралството Србија што биле донесувани уште пред балканските војни со извесни дополнувања и измени што следувале потоа. За народните училишта бил правно валиден Законот од 1904 година со измените и дополнувањата,¹³⁾ а за сите видови средни училишта Законот од 1912 година со неговите измени и дополнувања.¹⁴⁾

Во 1929 година, во рамките на позасилените акции на носителите на диктатурата за унифицирање на нормативната дејност во Југославија, биле донесени првите законски акти со важност на целото југословенско државно подрачје. Најнапред, во септември споменатата година биле донесени Законот за средните училишта и Законот за учителските школи, а во декември и Законот за народните училишта.¹⁵⁾

¹¹⁾ Првиот клас на Учителската школа во Прилеп бил отворен во учебната 192/23 година, а од учебната 1925/26 година постанува потполна четиригодишна школа.

Трговското училиште во Скопје прераснало во четиригодишно средно училиште во учебната 1925/26, а од 1928/29 година во ист ранг прераснало и битолското.

¹²⁾ Нижи трговски училишта односно училишта за трговски помошници работеле во Скопје, Битола, Куманово, Штип, Велес и Охрид.

Извесно време нижи земјоделски училишта работеле во Битола и Скопје односно Тетово.

Најголем број од нижите училишта биле женските занаетчиски училишта. Поголемиот дел од нив биле формирани по иницијатива и под патронат на друштвото — Коло српских сестара.

¹³⁾ Зборник закона и важнијих расписа, одлука и наредба, I, Бгд., 1921.

¹⁴⁾ Средношколски зборник, I, Бгд., 1920.

¹⁵⁾ В. „Службене новине“ од 14. IX. 1929, 30. IX. 1929 и 9. X. 1929 година.

в) Показатели во врска со бројната состојба на учениците

Паралелно со зголемувањето на бројот на четиригодишните народни училишта во „Јужна Србија“ се зголемувала и бројната состојба на учениците. Тоа најдобро може да се види од следните статистички податоци:

Учебни години	1918/19	1919/20	1924/25	1928/29	1933/34	1936/37
Бр. на ученици	23.275	44.669	71.522	107.546	135.812	145.724 ¹⁶

Од изнесените статистички податоци јасно се гледа дека бројот на учениците постојано се зголемувал скоро секоја учебна година. Тоа, навистина, имало извесно позитивно значење. Меѓутоа, ако се направи една поопстојна анализа ќе се види дека ни оддалеку општите резултати на најосновното образование не биле задоволителни. Тоа најдобро се гледа од висината на процентот на неписменото население во Македонија во периодот меѓу двете светски војни. Според официјалните статистички податоци, во 1921/22 година процентот на неписменото население на целото територијално подрачје на официјалната Јужна Србија изнесувал 81,05%. Овој процент скоро не се променил ниту покасно, односно десетина години потоа. Имено, во текот на 1934—1936 година во Вардарска Македонија бројот на неписмените лица над 12 годишна возраст изнесувал 367.440, а бројот на вкупно неписменото население 629.336 лица.¹⁷⁾ Во проценти тоа изнесувало околу 75%. Во 1937 година во Вардарска бановина општиот процент на неписменото население изнесувало 71%.¹⁸⁾

Положбата со неписменото население била особено неповолна кај селското население каде што поголемиот број на ученици не одел на училиште бидејќи во многу села такви не постоеле. Тоа особено дошло до израз во источните предели на Македонија каде што во текот на 20-тите години повеќе училишта не работеле поради лошите политички прилики и по неколку учебни години. Поради тоа, голем дел од населението останувало неписмено, со што се овозможувало истото да живее скоро во истите општествено-културни услови како што живеело во втората половина на XIX век. Ова истовремено покажува дека буржоаските владеачки кругови не биле доследни во спроведувањето на прокламираната политика за задолжително четиригодишно школување. Имено, мерките што тие кругови ги преземале на овој план биле апсолутно недоволни во однос на вистинските потреби на македонското население за просветно и културно издигнување.

¹⁶⁾ К. Дошен, Културно-просветно стање Вардарске бановине, Алманах бановина Југославије, Скопје, 1921, с. 40.

¹⁷⁾ В. „Наша реч“, бр. 9—10, 5. I. 1940.

¹⁸⁾ В. „Народна просвета“, 11. X. 1937.

И бројот на учениците во нижите и потполните гимназии бил во постојанен пораст, но само до учебната 1928/29 година. Тоа, впрочем најдобро се гледа од следниве статистички податоци:

Учебни години	1919/20	1921/22	1923/24	1925/26	1927/28	1928/29
Бр. на ученици	.643	8.963	7.930	9.799	9.899	9.489 ¹⁹⁾

Исто така извесно зголемување на бројот на учениците до учебната 1928/29 година било присутно и во стручните училишта и тоа како во нижите, така и во средните. Ова посебно било видливо за последните. Така на пример, во учебната 1926/27 година бројот на учениците во учителските школи во Скопје и Прилеп и во педагошкото одделение во Берани изнесувал 606 ученика,²⁰⁾ а бројот на учениците во двете трговски академии во Скопје и Битола во учебната 1928/29 година изнесувал 2.686 ученика.²¹⁾

Бројната состојба на учениците во нижите и потполните гимназии веќе од учебната 1929/30 година битно се изменила во негативна смисла на зборот. Имено, со Кралскиот указ од 24. VIII. 1929 година, а по предлог на тогашниот министер на просветата Божа Макоимовиќ, и во согласност со Кралската влада, биле затворени во Македонија 4 нижи гимназии и тоа во: Кавадарци, Кичево, Ресен и Струга, потоа Учителската школа во Прилеп, а 5 потполни гимназии во Прилеп, Куманово, Велес, Охрид и Штип биле сведени во ранг на нижи.²²⁾ Со овој кралски акт цела источна Македонија останала без ниедна гимназија, а градот Прилеп од постојните две средни училишта останал без училиште.

Иако споменатиот кралски указ не се однесувал исклучиво само за Вардарска Македонија, сепак тој имал, пред сè, единствено и најдалекосежни негативни последици за потенцијалниот општествено-економски и културен развој. Имено, кон крајот на 20-тите години, владеачките големосрпски кругови сè повеќе се уверувале дека нижите и потполните гимназии во Македонија не ја постигнувале основната поставена цел — денационализација и асимилација на младите македонски поколения. Младата македонска интелигенција што ги завршила споменатите училишта во периодот 1919—1929 година, сè повеќе манифестирала позасилени пројави на македонската национална свест и чувство. И не само тоа. Такви појави биле манифестирани и кај ученици и кај одделни учители — Македонци. Во многу извештаи на директори на училишта и училишни надзор-

¹⁹⁾ Споменница ослобођења Јужне Србије 1912—1937, Скопје, 1937, с. 934—937.

²⁰⁾ Исто, с. 945.

²¹⁾ Гласник професорског друштва, Год. X, св. 6—8/1920, с. 472—480.

²²⁾ В. „Службене новине“, 27. VIII. 1929.

ници во периодот 1921—1928 година се зборува за тоа како учениците и голем број учители — Македонци, и не само Македонци, го употребувале македонскиот јазик, односно месниот дијалект, како обично во нив се вели, како вон наставата така и за време на наставата.²³⁾ Поради тоа, тие ја промениле во основа својата прокламирана училишна политика спрема македонскиот народ на тој начин, како што видовме, затвориле по веќе нижи гимназии, неколку потполни ги претвориле во нижи, како би се оневозможило создавање на македонска интелигенција. Со тоа, пак, се овозможувало да се забавува и општествено-економскиот развој на Македонија, бидејќи на место укинатите нижи и виши гимназии не се отворале друг вид средно-стручни училишта.

Со цел да се прикријат целите на таа нова просветна политика спрема македонскиот народ, владеечките кругови на големосрпската буржоазија започнале наместо затворените нижи гимназии да отворат, како што рековме понапред, граѓански училишта преку кои главно се настојувало на завршените четвртооделенци да им се даде извесно образование сообразено со стопанството на дотичниот крај. Но истите, поради недоволен стручен кадар и друти нерешени прашања, само неколку учебни години потоа започнале да се затвораат.²⁴⁾ Исто така за да може да се прикрие народниот отпор што се пројавувал заради ваквата просветна политика спрема македонскиот народ, владеечките кругови биле принудени, по укинувањето на гимназиите во Македонија, да прифатат извесен број македонски деца да ги школуваат на државен трошок, т.е. да бидат државни стипендисти и тоа само во средните училишта во Србија. Нивното школување во гимназиите и учителските школи во Белград, Крушевац, Крагуевац и Неготин Краина го презела државата заради остварување на однапред определена политичка тенденција — да ги подготви за идни пропагатори на денационализаторската политика спрема македонскиот народ.²⁵⁾

За смалувањето бројот на учениците во прогимназиите и гимназиите, влијаеле и некои мерки во однос на зголемувањето на училишните такси и заострувањата на критериумите за приемни испити за запишување во првиот клас на нижите гимназии. Според едни статистички податоци на почетокот на Просветното одделение при Вардарската банска управа, во 1932 година, од пријавените 8.345 ученици што завршиле четврто одделение,

²³⁾ Такви документи се наоѓаат во Архивот на Југославија (АЈ), во фондот на Министерството на просветата на Кралството СХС односно Југославија (МПКЈ) во фасциклите: 8 (единица — 26), 20 (ед. — 47), 53 (ед. — 114), 61 (ед. — 160) и 62 (ед. — 161).

²⁴⁾ АЈ, Фонд — МПКЈ, фасц. — 20, ед. — 43, Док. Пов. бр. 29990, 1931.

²⁵⁾ Поопширно за ова пишува Митко Илиев во своите прилози: Патот до III учителска група, Гласник на ИНИ, Год. XVI, бр. 2/1972, с. 243—273 и Од државног питомца до „антидржавног“ елемента, Учесници и сведоци, II, Бгд., 1974, с. 335—354.

приемниот испит го положиле само 3.438 ученика.²⁶⁾ На овој начин маса деца на сиромашни селани и работници не можеле да го продолжат своето образование ни до осумгодишната училишна обврска иако тогаш таа била прокламирана како законска обврска.

Како резултат на торе споменатите мерки во областа на училишната политика на владеачките кругови на буржоаска Југославија спрема македонскиот народ, бројот на запишаните и завршените ученици во средните училишта во вардарскиот дел на Македонија, во периодот меѓу двете светски војни се смалил во однос на скоро истиот временски период од крајот на XIX и почетокот на XX век. Тоа најдобро се гледа ако направиме споредување со бројот на завршените ученици во поодделни градови од Вардарска Македонија меѓу споменатите два временски периода. Така на пример, во велешката гимназија дипломирале во периодот од учебната 1921/22 до 1939/40 година вкупно 220 ученици, од кои само 97 биле од Велес и Велешко, 38 од други места на Македонија, 79 од други краеве на Југославија и 6 од други држави.²⁷⁾ Во периодот, пак, од учебната 1885/86 до 1911/12 година од Велес и Велешко дипломирале само во егзархиското училиште во Солун вкупно 99 ученици.²⁸⁾ Оваа бројка уште повеќе би се зголемила кога би се додад и бројот на оние лица што завршиле други егзархиски училишта, и не само егзархиски, во Солун, Цариград, Битола и други места, но чии број не можеме точно да го утврдиме бидејќи не располагаме со точни статистички податоци. Кога ќе се земе предвид и тоа дека во периодот меѓу двете светски војни гимназијата постоела во Велес, како и постојната временска разлика, тогаш положбата со бројот на завршените ученици во периодот меѓу двете светски војни е уште полоша.

Уште покарактеристичен, во негативна смисла на зборот, е соодносот на ова прашање во градот Гевгелија и Гевгелиско. Имено, во периодот од 1885/86 до 1911/12 година само во егзархиските училишта вкупно завршиле средношколско образование 46 ученика. Кога на оваа бројка ќе се додаде и околу 30 ученика што завршиле грчки и српски средни училишта како и францускиот унијатски колеџ во Солун, тогаш вкупниот број на дипломираните ученици изнесувал околу 80.²⁹⁾ За целиот, пак, период меѓу двете светски војни од Гевгелија и Гевгелиско вкупно завршиле средни училишта само 31 ученик.³⁰⁾

²⁶⁾ В. „Вардар“, 25. V. 1932.

²⁷⁾ Т. Шоптрајанов — Сто години гимназијално образование во Велес, 1960, с. 135.

²⁸⁾ Г. Кандиларов — Българските гимназии и основни училища въ Солунъ, Соф., 1930, с. 88—115 и 157—176.

²⁹⁾ Исто.

³⁰⁾ В. Картов — Гевгелија и гевгелискиот крај од балканските војни до ослободувањето, Скопје, 1969, с. 107—109.

На овој план не е ништо поповолна положбата иако направиме споредба на вкупниот број на завршените ученици од гимназиите од подрачјето на целата територија на Вардарска Македонија. Од овој дел на Македонија, во периодот од 1885/1886 година до 1911/12 година, само во солунските егзархиски гимназии дипломирале 600 ученици.³¹⁾ Овој број би се зголемил за уште 300—400 лица, кога би се додал и бројот на дипломираните во другите гимназии, главно српски и грчки. Во периодот, пак, меѓу двете светски војни вкупно завршиле гимназиско образование нешто над 2.000 ученици, вклучувајќи ги и оние ученици од Вардарска Македонија што дипломирале во гимназиите во Србија.³²⁾ Но споменатава бројка би се намалила за скоро 50% кога би се одзел бројот на оние ученици што завршиле гимназија во Вардарска Македонија, а чии родители биле дојдени во Македонија, главно како чиновници или колонисти. Така, на пример, од вкупно дипломираните 865 ученици во Државната машка реална гимназија во Скопје во периодот 1919—1940 година, само 323 биле родени во Македонија, што во проценти изнесува 37,34%. Во Државната реална женска гимназија во Скопје од вкупно дипломираните 314 ученички, 160 биле родени во Македонија, односно 47,77% биле деца на родители од Македонија. Во тој поглед нешто поповолна била положбата во другите гимназии во Македонија. Во тетовската, од вкупно завршените 222 ученика во периодот од 1929/30 до 1939/40, 146 ученици биле родени во Македонија, односно 65,77%, а во велешката, од 220 ученици што вкупно дипломирале од 1921/22 до 1939/40, само 135 биле родени во Македонија, односно 60,30%.³³⁾

За одбележување е фактот, дека, оние ученици што биле родени во Македонија и завршувале гимназии, потекнувале претежно од побогати семејства. Навистина, средните училишта од предвоена Југославија, вклучувајќи ги тука и гимназиите во Македонија, по постојните нормативни акти не биле сталешки, односно класни установи, меѓутоа, поради тогашните општествени односи односно поради економската нееднаквост, децата на работниците и ситноселанските семејства што биле во огромно мнозинство, скоро воопшто не можеле да се школуваат. Така, на пример, од 199 ученици колку што дипломирале во Машката гимназија во Скопје во периодот од 1929/30 до 1939/40 учебна година 121 биле синови на трговци, службеници, слободни професии, рентистри и индустријалци, а само 83 на останатите оп-

³¹⁾ Г. Кандиларов — цит. книга.

³²⁾ Поголемиот дел од податоците се сумирани според годишните извештаи на гимназиите во Македонија и гимназиите во Неготин Краина и Крагевец, а се консултирани и мислења на поединци што во тоа време завршиле некоја од гимназиите во Македонија.

³³⁾ Податоците се сумирани според ракописот на д-р Лазар Соколов, Материјали за интелигенцијата во Вардарска Македонија меѓу двете светски војни, што се чува во одделението за документација при ИНИ, Скопје, с. 1, 18, 35.

штествени слоеви (работници, занаетчие и селани).³⁴⁾ Овој сооднос е уште понеповолен за сиромашните работници, селани и занаетчии во другите две гимназии во Скопје. Од 72 дипломирани ученици во II машка гимназија само 12 биле синови на посиромашни родители, а во Женската од вкупно 141 само 42.³⁵⁾

Нешто поповолна била положбата со дипломираните ученици на посиромашните семејства во другите гимназии во Македонија. Во тетовската гимназија, од вкупно дипломираните 146 ученици од Македонија во периодот од 1929/1930 до 1939/40 учебна година, 85 биле синови и ќерки од споменатите семејства, односно нешто повеќе од 55%, а во битолската од вкупно дипломираните 333 ученици, само 124 биле синови и ќерки на занаетчии, работници и ситни селани.³⁶⁾

Изнесените бројни показатели во однос на социјалното потекло на учениците во гимназиите во Македонија јасно укажуваат на тоа, дека во тој однос, просветната политика имала едностран, недемократски карактер, односно постојните општествени односи не дозволувале рамноправно учество на сите општествени слоеви во школувањето. Но, сепак, овие карактеристични обележја не се специфични само за Вардарска Македонија, туку скоро за целото подрачје на Југославија иако не во таков степен какви што биле во Македонија.

2. Идејно-политичката улога на училиштата во Македонија

Секое буржоаско општество правело и прави доста организирани напори и давало и дава значителни материјални жртви со цел младите поколенија идејно да ги ориентира во одреден правец. Идеолошката ориентација на младите се спроведувала и се спроведува низ најразновидни форми на културно-просветните активности, при што училиштата отсекогаш претставувале најефикасна и најцелисходна општествена институција за постигнување на таа цел. На овој план такви напори правело и буржоаското општество на стара Југославија. И во него училиштата претставувале најсилно средство за идеологизирање на младите, во согласност со класните интереси на владеачките кругови и од нив наметнатиот политички режим. Бидејќи владеачките кругови на стара Југославија ја сочинувале кралската династија и големосрпската буржоазија во повремено сојузување со извесни опортunistички кругови на останатите буржоаски кругови во Југославија, тогаш и идејно-политичката улога на училиштата била ориентирана кон остварување на хегемонијата на големосрпската буржоазија, т.е. кон ликвидирање на националните посебности на народите на Југославија како би можела истите да ги стави под своја власт.

³⁴⁾ Исто, с. 1.

³⁵⁾ Исто, с. 12, 13.

³⁶⁾ Исто, с. 35.

За остварување на интересите на големосрпската буржоазија во областа на школството се грижело, пред сè, Министерството на просветата на Кралството СХС односно Југославија. Тоа, како највисок извршно-управен орган во областа на просветата на тогашната централистичко устроена Југославија, било во рацете на големосрпските владеачки кругови, како впрочем што била положбата и со сите министерства и кралските влади скоро во текот на целиот период меѓу двете светски војни. Според тоа, нема сомнение дека Министерството на просветата, во согласност со Главниот просветен совет,³⁷⁾ ја креирало и спроведувало просветната политика на Кралството Југославија. Тоа доаѓало, пред сè, до израз преку наставните планови и програми за основните и средните училишта со кои се настојувало да се остваруваат општите цели на буржоаското воспитување. Исто така тоа се остварувало и со донесувањето на разни законски и подзаконски акти.

Училиштата во Македонија, покрај тоа што требало да остваруваат општопросветни и класно-буржоаски цели, требало да одиграат и една од најзначајните улоги во општата денационализаторска политика спрема македонскиот народ. Имено, тие требало да станат најважни средишта и основно средство во денационализацијата и асимилацијата на македонскиот народ, т.е. во неговото национално-културно отуѓување, односно посрбување. Тоа е всушност основната и најзначајната специфична улога на училиштата во Македонија.

Денационализаторската улога на училиштата во Македонија доаѓала до израз, пред сè, низ тогашните применувани општи училишни нормативни акти. Така, на пример, во член 1 од Законот за народните училишта стои дословно: „Задачите на народните училишта се да ги воспитуваат децата во народниот дух и да ги подготвуваат за граѓанскиот живот, а особено да ја шират просветата и српската писменост“.³⁸⁾

Што всушност значи ширење на српската писменост во Македонија? Сигурно ништо друго туку национално-културно отуѓување на македонскиот народ односно негово посрбување бидејќи со тоа всушност јавно се забранувало негувањето на македонскиот јазик што претставува еден од белезите на македонската национална индивидуалност. И не само тоа. Со наметнувањето на српскиот јазик во училиштата во Македонија се создавале и услови за ширење на српската национална свест кај младото македонско поколение.

Денационализаторската улога на основните училишта и гимназиите во Македонија била особено видливо изразена во многубројните документи од поверлива природа на разни управни, просветни и воени органи кои непосредно дејствувале во

³⁷⁾ Ј. Живановић — Главни просветни совет, Гласник просветног друштва, год. VII (1927), кн. VII, св. I, с. 27—30.

³⁸⁾ Зборник закона ... I.

Македонија и ги испраќале до министерствата на просветата и внатрешните работи на тогашна Југославија. Тие имено, поради тоа што во работата на својот делокруг се сретнувале со големи тешкотии околу нормализирањето на политичките прилики во „новите јужни краеви“, биле меѓу првите кои укажувале на своите претпоставени ортани, дека отворањето на училишта во Македонија и нивното нормално работење треба да се изврши, пред сè, поради улогата што требало тие да ја играат на планот на денационализацијата и асимилацијата на македонскиот народ.³⁹⁾

Споменатите укажувања најдобро се изразени во редовните тромесечни извештаи за 1921 година на началниците на Брегалничкиот и Тиквешкиот округ до Министерството на внатрешните работи, кое пак, со свое специјално писмо, делот што се однесувало на просветните прилики во споменатите окрузи го препратил до Министерството на просветата на Кралството СХС. Еве, покрај другото што стои во извештајот на началникот на Брегалничкиот округ:

„Основната настава во округот дава многу добри резултати, но сè уште бројот на отворените училишта и учители е доста мал, особено во селата во кои е неопходна основна настава, бидејќи и државните и националните интереси бараат во овие краеви и училиштата и учители да бидат што повеќе за да би можело селската младина што повеќе да биде воспитувана во национален дух...

Во осмукласната гимназија во Штип има само 2—3 професори Срби, додека сите останати професори се повеќе емигранти Руси, кои не го знаат добро српскиот јазик, па затоа од нивните предавања ја нема онаа национална корист, која би се постигнала да се наставниците само Срби, од чија уста би се слушал чист српски говор, со кое природно би се искоренило и македонското наречје кај учениците. Поради тоа, овде е сосема обично, учениците од вишите класови да не знаат и не зборуваат чисто српски, а веќе по улиците сите зборуваат на македонски“.⁴⁰⁾

На овој план, уште подециден, иако многу пократок, е извештајот на тиквешкото окружно началство за второто тромесечие од 1921 година каде што стои: „На училиштата мора да им се посветува поголемо внимание и да се даваат материјални жртви, бидејќи овој народ може потполно да се национализира

³⁹⁾ Такви извештаи се чуваат главно во фасциклите: 8, 10, 13, 15, 16, 19, 20, 21, 53, 61 и 63 во фондот на Министерството на просветата на Кралството Југославија во Архивот на Југославија во Белград.

⁴⁰⁾ АЈ, фонд — МПКЈ, фас. 20, ед. 48, Док. пов. бр. 877, 11. V. 1921.

само со помош на училиштата. Поради тоа, државата мора да ги подготви училиштата и да подготви станови за учителите“.⁴¹⁾

Владеачките кругови на стара Југославија настојувале видно да ја манифестираат својата денационализаторска тенденција и при отворањето и ширењето на училишната мрежа на нижите стручни училишта, а особено при формирањето и делувањето на женските занаетчиски училишта.

Таквата нивна улога најексплицитно ја изразил инспекторот на битолската просветна област во едно свое писмо до министерството на просветата, а во врска со организирањето и работењето на женските занаетчиски училишта. Во него, откако најпрво констатира дека женското население во Македонија било погодно за привлекување во училиштата отколку машкото, пишува дека женските занаетчиски училишта ќе бидат оние институции кои единствено ќе го прифатат младото женско поколение, преку кои ќе се создаде вонредно среќна прилика да може и успешно да се влијае на националниот препород на новите поколенија, како во поглед на чистотата на јазикот, така и во поглед на чистотата на националната свест и чувствата.⁴²⁾

Оваа „национална“ улога на просветната политика на владеачките режими на стара Југославија спрема македонскиот народ се манифестирала преку разни форми, методи и средства. Таа, пред сè, доаѓало до израз преку:

1. водење на специфична политика во поставување и разместување на наставниот кадар во училиштата во Македонија;

2. давање на специфична улога на наставникот во изведувањето на наставниот процес, посебно во изведувањето на наставата по таканаречената национална група предмети, и

3. наметнување на специфични задачи на наставниот кадар во воннаставната и вонучилишната дејност.

Низ овие елементи на спомената просветна политика, всушност, доаѓале до израз и други идејно-политички тенденции на големосрпските владеачки кругови. Имено, преку спроведувањето на таа политика требало на одреден начин да се влијае на „средувањето“ на тогашните политички прилики во Македонија, па дури да се остваруваат и извесни елементи на стратегиските цели на Кралството СХС односно Југославија.

3. Специфичностите во поставувањето и разместувањето на наставниот кадар во „Јужна Србија“

За време на целиот период меѓу двете светски војни, големосрпските владеачки кругови преку Министерството на просветата, а во согласност со Главниот просветен совет, прокламираше и спроведуваа специфична политика на поставување и

⁴¹⁾ АЈ, фонд — МПКЈ, пас. 53, ед. 114, Док. пов. бр. 3823, 11. V. 1921.

⁴²⁾ АЈ, фонд — МПКЈ, фасц. 21, ед. 48, Док. пов. бр. 1, 3. I. 1920 год.

разместување на наставниот кадар во училиштата во „Јужна Србија“. Имено, покрај општите критериуми што биле потребни при поставувањето и разместувањето на наставниот кадар за целото територијално подрачје на Југославија — поседување на соодветни школски квалификации, неприпаѓање на комунистичкото движење и слично, за „Јужна Србија“ се барало да поседува и други, посебни, специфични одлики. Тоа било обусловено, пред сè, од наметнатата специфична идејно-политичка улога на училиштата во „новоослободените краеви“ т.е. од тоа дека тие требало да вршат главна улога во општата политика за денационализација и асимилација на македонскиот народ. Тоа впрочем сосема јасно може да се види низ многу обемната документација што постои во Архивот на Југославија во Белград во фондот на Министерството на просветата на стара Југославија.

Специфичните одлики, што се барале за просветниот персонал во Македонија, дошле до израз уште при поставувањето на носителите и организаторите на денационализаторската просветна дејност — инспекторите и околските надзорници. За нивното поставување, за време на целиот период меѓу двете светски војни, се барале, покрај поседувањето на организаторски способности и високошколска спрема, да бидат познати и проверени борци на „национален план“. Пред сè тие требало да имаат подолг стаж на просветно-мисионерска работа во „новоослободените краишта“. Имено, тие требало да бидат главно проверени личности кои повеќе години работеле во интерес на ширењето на српската „национална“ кауза во „Јужна Србија“ т.е. уште во времето на турското робство во Македонија од крајот на XIX и почетокот на XX век. Слични квалитети се барале и при поставувањето на управителите на основните училишта односно директорите на нижите и потполните гимназии.⁴³⁾

Најверен израз за тоа какви личности треба за организирањето и ширењето на културно-просветната политика на Кралството СХС односно Југославија во „Јужна Србија“ дал тоташниот доцент на Филозофскиот факултет во Скопје д-р Миливој Павловиќ во статијата „Личности и културни рад“ печатена во весникот „Вардар“ во 1933 година. На едно место, а во врска со ова прашање тој пишува:

⁴³⁾ Првите инспектори на Вардарската и Битолската просветна област биле Драгомир Обрадовиќ и Никола Ракиќ. Првиот како резултат на неговата долгогодишна и заслужена активност на планот на ширењето на големосрпската просветна политика во Македонија во 1926 година бил поставен за помошник на министерот на просветата, а во 1928 година и за министер на верата.

Обласните односно бановинските инспектори ги поставувал кралот со специјален кралски указ на предлог на Министерството на просветата и со мислење на Главниот просветен совет. Околските, пак, училишни надзорници, како и директорите на училиштата, ги поставувало Министерството на просветата, на предлог на инспекторите, односно по 1929 година околкиот началник.

„... Не е доволно да се има само работници кои се спремни во својата струка: во Јужна Србија мора да има такви културно-просветни работници кои се заправо на работа на овој терен најпогодни. Освен големите организаторски способности, потребно е да имаат и чувство на тактот, потребно е како што е претходно во статијата нагласено — да имаат чувство на мисионерство, но исто така потребно е да имаат и внатрешно чувство на значењето на работата на Југот, за дејноста која сама по себе се наметнува. Одбирањето на тие личности треба во прв ред да го вршат оние кои треба да ја реализираат културно-просветната политика“.

Во продолжение на статијата Павловиќ пишува:

„Во нашата културна работа најважниот фронт е фронтот Јужна Србија, и тоа не смее ни во еден момент да се заборави. Поради тоа треба да се фрли на тој фронт не само она што е најспособно по сопствената (личната) вредност, туку и сè она што е најпогодно (читај: најпогодно било она што било најспособно да ја спроведува денационализацијата на македонскиот народ, — н. б.) за победа на тој фронт“.⁴⁴⁾

Извесни специфични особини се барале и при поставувањето на целокупниот наставен персонал, како за основните, така и за средните училишта. И тоа не само за оние кои ги предавале таканаречените национални групи предмети, туку и за оние од другите групи предмети — природно-математичките предмети и вештините. Имено, за да можат училиштата да ја вршат поставената „национална“ мисија, ставот на Министерството на просветата бил за тоа во „новоослободените“ краеве да се поставуваат за учители, наставници и професори оние лица кои се „национално“ исправни,⁴⁵⁾ односно оние кои би можеле да ја вршат најуспешно улогата на националистички пропагатор и асимилятор на младото македонско поколение. Такви биле најдени, пред сè, во лицето на оние кои во Македонија учителствувале во српските училишта за време на турско-османското ропство. Но, бидејќи тие биле малку во однос на вистинските потреби, се побарале такви и од „старите предели“ како се нарекувала Србија. Дури долго време во периодот меѓу двете светски војни за учители во Македонија се назначувале и лица кои имале завршено само гимназија, но ако според мислењето на Главниот просветен совет, биле „национално и политички чисти“.⁴⁶⁾ Тоа може

⁴⁴⁾ В. „Вардар“, 21. XI. 1933 година.

⁴⁵⁾ АЈ, фонд — МПКЈ, фасцикли: 13, 20, 53, 60, 61,

да се потврди од зачуваната преписка меѓу Министерството на просветата на буржоаска Југославија со инспекторите на трите области во Македонија, во која видливо е манифестиран ставот дека во „Јужна Србија“ да не биде поставен ниту еден учител кој не би го знаел српскиот јазик, и кој не би бил здрав „национален радник“.⁴⁷⁾

За одбележување е и фактот дека Министерството на просветата на Кралството Југославија во текот на целиот период меѓу двете светски војни преместувало голем број учители, наставници и професори. Така, на пример, врз основа на еден извештај на Драгомир Обрадовиќ, од март 1920 година, веднаш биле преместени од Македонија во „старите предели“ 43 учители и тоа по 23 од Скопската и 20 од Битолската просветна област само заради тоа што не го владееле доволно српскиот јазик.⁴⁸⁾ Во 1930 година, пак, поради „политички и национални“ причини, односно поради тоа „што не се еманципирале од својата околина, што говореле на местен дијалект, што се сродиле со селаните“ и слично, биле преместени од Македонија во Србија од страна на споменатото министерство, а врз основа на предлог на началникот на просветното одделение на банската управа и потврден од страна на банот на Вардарската бановина — Жика Лазик, 64 учители, наставници и професори. Нивниот број по околии изгледа вака: Битолска 7, Велешка 7, Галичка 3, Гевгелиска 6, Кавадарска 2, Горнополошка 5, Долнополошка 7, Дебарска 9, Штипска 2 и Кочанска 5.⁴⁹⁾

Посебен третман, во негативна смисла на зборот, имале егзархиските учители. Ставот на Министерството спрема нив не се променил во текот на целиот период меѓу двете светски војни. Тој став, всушност, бил изграден уште за време на периодот 1913—1915 година кога вардарскиот дел на Македонија бил под власта на Кралството Србија.

Оној дел од егзархиските учители, што останал по Првата светска војна во Вардарска Македонија, во колку бил прифатен од новата власт, требало да учителствува во Србија. Но, бидејќи, пак, во училиштата во Македонија, имало потреба од повеќе учители колку што можела новата власт да постави од оние елементи за кои говоревме понапред, извесен дел од егзархиските учители бил распореден во Македонија врз основа на членовите 37 и 38 од Законот за народните училишта, односно распоредени од просветните инспектори, а потврдени од Министерството на просветата на оние учителски места што останале непополнети по спроведениот конкурс. Како такви во Скопската област биле

⁴⁶⁾ АЈ, фонд — МПКЈ, фасц. 20.

⁴⁷⁾ АЈ, МПКЈ, фасц. 8, ед. 26 од 13. V. и 18. XI. 1920 и док. пов. бр. 3/13. II. 1921 година.

⁴⁸⁾ АЈ, МПКЈ, фасц. 20, ед. 48, док. пов. бр. 41/1920.

⁴⁹⁾ АЈ, фонд — МПКЈ, фасц. 20, док. пов. бр. 509/31. VII. 1930 година.

назначени 43 егзархиски учители, а во Битоолската 92.⁵⁰) Споменатите учители пред да бидат распоредени, биле принудени да поминат на неколку месечни курсеви во Белград на кои го изучувале српскиот јазик, српската историја, „националната“ географија и историјата на српската црква. Тие курсеви се одржувале неколку години еднопоодно, сè до 1924 година.

Во училиштата во Македонија, се настојувало од страна на владеачките кругови да се поставуваат „национално-исправни“ лица не само поради нивната денационализаторско-мисионерска работа, туку и заради одредени државни и стратетиски цели на буржоаска Југославија. Тие, всушност, цели се преплетувале и надополнувале. Имено, големосрпските кругови, ја сметале Македонија за една област која не само што „национално“ сè уште не била придобиеа кон српската кауза, туку не била сигурна и воопшто за својата власт, а со тоа, се разбира, и за опстанокот на буржоаскиот општествено-политички систем. Тоа, впрочем било истакнувано во многубројните акти како на кралската влада и министерствата на просветата, на внатрешните работи, на надворешните работи и на војската и морнарицата, така и на началствата на околините и областите односно бановината.

Во сите нивни одлуки, расписи и извештаи од наставниот кадар се барало да биде предан и на државата и на кралот, што на одреден начин, според нив, многу би помогнало како на полето на „националното“ воспитание така и на консолидирање на политичките прилики и воопшто на безбедноста во „Јужна Србија“. Се сметало, имено, дека наставниот кадар ќе биде десна рака на управните, полициските и воените органи, чии припадници и покрај тоа што биле многубројни и применувале најразновидни мерки и средства, вклучувајќи ги тука и терористичките, сепак, за целиот период меѓу двете светски војни не можеле да заведат ред и мир во Македонија.⁵¹)

Најзначајна улога на овој план играло Министерството на внатрешните работи. Тоа врз основа на извештаите од големите жупани односно на банот, а исто така и на околските начелства, испратило повеќе писма до Министерството на просветата во кои не само што препорачувало, туку често пати и наредувало веднаш да се преместуваат од „Јужна Србија“ како заради „национални“ причини така и заради безбедноста на овие краевии. Имало дури и случаи кога споменатото министерство суспендирало некои одлуки на Министерството на просветата.⁵²)

⁵⁰) АЈ, фонд — МПКЈ, фасцикли: 20, 21, 60 и 61.

⁵¹) Во Вардарска Македонија сè до 1934 година постоел двоен терор над населението што го предизвикале дејноста на четите на „автономистичката“ ВМРО и државните чети на Кралството Југославија. Посебно тешка била положбата во Брегалничката област.

⁵²) АЈ, фонд — МПКЈ, фасц. 62, рд. 169, док. пов. бр. 1205/9. IV. 1927.

Во прилот на наведеното зборуваат и овие три писма што министерството на внатрешните работи ги испратило до Министерството на просветата во 1922 и 1923 година.

Во првото писмо од 1922 година, покрај другото, стои и ова: „Поради тоа (се мисли на тешката политичка положба во Брегалничката област која ја опишувал Великиот жупан во едно свое писмо до Министерството на внатрешните работи — б. м.) би било многу покорисно за националното прашање и консолидирање приликите во Јужна Србија, таму да се постават за учители испробани и на нас предани луѓе, а сите сомнителни во национален поглед да се преместат во предвоена Србија“. ⁵³⁾

Во второто писмо од 1923 година, откако најнапред е констатирано значењето и улогата на учителот во „националното“ воспитание на „нашите јужни краишта“, а особено на левата страна од реката Вардар се предлага во Македонија да се испратат по можност најенергичните, со цврст карактер луѓе и повидни национални пропагатори и да се отворат што поголем број училишта. ⁵⁴⁾

Уште подециден став на овој план се среќава во третото писмо, исто така од 1923 година. Еве што, покрај другото, се вели во него: „Ве молам господине министри, на ова прашање за пополнувањето на учителските места во Јужна Србија, а особено на левиот брег на реката Вардар, да обрнете поголемо внимание и што порано да овозможите работење на овие училишта, кои овде, покрај просветувањето, многу значат и за безбедноста и за националното воспитување“. ⁵⁵⁾

Во врска со прашањето за поставување и разместување на наставниот кадар била понекогаш непосредно ангажирана и кралската влада. Така, врз основа на еден извештај на Великиот жупан на Брегалничката област до претседателот на споменатата влада Вељо Вукичевиќ, кој во 1927 година вршел и должност министер на внатрешните работи, испратил специјално писмо до министерот на финансите д-р Б. Марковиќ, кој тогаш го застапувал Министерството на просветата, во кој изрично се потенцира дека при решавањето на ова прашање да се води сметка, пред сè, заради националните и државните интереси. Еве што покрај другото се вели во него:

„При новиот распоред на учителите, по градовите и селата, а по можност и при распоредувањето на гимназиските наставници од Јужна Србија што се родени во тие краеве, особено ако понапред биле бугарски воспитаници и просветни работници да се преместат во Северна Србија,

⁵³⁾ АЈ, фонд — МПКЈ, фасц. 61, ед. 160, док. пов. бр. 5388/12. XII. 1922 година.

⁵⁴⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 20, ед. 48, док. пов. бр. 998/4. IV. 1923 година.

⁵⁵⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 62, ед. 161, док. пов. бр. 4485/17. XI. 1923 година.

а на нивни места да се донесат, поради што попотполн успех во премногу важната и деликатната просветна мисија во тие краеве, наши испробани учители, културни и национални работници во нашата држава, кои се однесуваат спрема нејзините задачи како совршено предани луѓе — првенствено оние што се родени во Северна Србија, најпосле и оние кои се родени надвор од неа, ако се веќе одбележени уште од порано како српски национални работници“.⁵⁶⁾

Врз основа на ова писмо, Министерството на просветата, преку својот началник на одсекот за основна настава, наредило „да се преземаат сите потребни законски мерки тоа прашање да се реши и да заврши онака како барале националните интереси“.⁵⁷⁾ Во таа смисла биле испратени повеќе расписи до околските надзорници и инспекторите да се придржуваат на таквите ставови.

Свое влијание во политиката на назначување и преместување на наставниот кадар во училиштата во Македонија имале и воените органи. Уште во 1919 година, врз основа на едно писмо на Командата на Струмичката воена област, Министерството на просветата, во согласност со претседателот на министерскиот совет Љ. Давидовиќ и министрите на надворешните, на внатрешните работи и на војската и морнарицата, одлучиле да бидат поставени 15 учители од струмичкиот крај по претходна проверка на нивната спрема и подобност.⁵⁸⁾

Таквото влијание на воените органи во врска со поставувањето и разместувањето на наставниот кадар во Македонија доаѓало до израз и во наредните години. Така, на пример, во 1921 година, началникот на битолската дивизиска област барал во неа да бидат назначувани за учители „најдобри луѓе“,⁵⁹⁾ а началникот на Главниот генерал штаб, дивизискиот генерал, Петар Марковиќ, барал во 1925 година сите учители месни жители од „Јужна Србија“ да бидат преместени во Северна Србија.⁶⁰⁾ Министерството на војската и морнарицата, во 1928 година, испратило писмо до Министерството на просветата, во кое барало да бидат преместени сите учители — месни жители од „Јужна Србија“ поради „национални и државно-безбедни причини“.⁶¹⁾

⁵⁶⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 61, ед. 160, док. пов. з. бр. 6908/30. IV. 1927 година.

⁵⁷⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 61, ед. 160, док. пов. бр. 323/2. VI. 1927 година.

⁵⁸⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 20, ед. 48, док. пов. О. Н. бр. 83/17. XII. 1919 година.

⁵⁹⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 20, ед. 48 од 1921 година (Пропусти и тешкоћа у раду на националном просвећивању).

⁶⁰⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 62, ед. 161, док. пов. бр. 10439/26. XI. 1925 година.

⁶¹⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 62, ед. 161, док. пов. бр. 1066/10. IV. 1928 година.

Дека навистина политиката на распоредување на наставниот персонал во Македонија била подредена на државно-стратешките и политичките цели на официјалната политика на владаачките режими на стара Југославија, се гледа и од тоа, што во „Јужна Србија“ се поставувале за учители по можност оние лица кои биле резервни офицери. Еклатантен пример во таа смисла бил случајот со 120 учители во Македонија во 1928 година, скратувајќи им го притоа редовниот кадровски рок што моментално го служеле во резервните воени училишта. Сето тоа се извршило во согласност со Министерскиот совет, Министерството на војската и морнарицата и Министерството на просветата.⁶²⁾

Со цел да би можел наставниот кадар во Македонија да ги исполнува поставените задачи на овој план, највисоките органи на власта, биле принудени почесто да испраќаат свои циркуларни писма. Така, на 27 декември 1927 година министерот на просветата Коста Кумануди испратил распис до високите жупани во Скопската, Битолската, Брегалничката и Приштинската област, до обласниот и околицките училишни надзорници, потоа до управите на Учителските школи во Прилеп и Скопје, до директорите на нижите и потполните гимназии во „Јужна Србија“ и до началниците на отсеците за основна и средна настава при одделенијата за просвета на областите, во кое покрај другото се вели и ова:

„Во воспитанието на нашиот народен подмладок во Јужна Србија не смее никогаш да се изгуби од предвид дека наставниот персонал е должен да работи во училиштата на подготвување и формирање на нови генерации и да ги оспособи во новата држава да имаат онаква улога каква Јужна Србија во своето минато, и по поднесените жртви, и по својата вредност во полна мерка го заслужила. Со објективна и правична, а умерена примена на законите спрема секој во својата службена работа во училиштето, тој треба да докаже дека е навистина спроведувач на државната политика и носител на државната мисла и како таков најважен пионер на една виша народна култура.“⁶³⁾

Владаачките кругови на буржоаска Југославија настојувале и преку специјална селекциона политика да подготвуваат за училиштата во Македонија таков учителски подмладок кој кога би стапил на учителска служба би требало да има веќе развиена „српска“ национална свест и чувство. Заради тоа, во прво време, тие настојувале во двете учителски школи во Македонија да запишуваат ученици во прв ред од оние села и семејства во кои

⁶²⁾ Исто, док. пов. бр. 102/15. II. 1928 година.

⁶³⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 62, ед. 161, док. пов. бр. 5281/22. XII. 1927 година.

се чувале „српската народна традиција“ уште од турско време. На овој план, Министерството на просветата покажало посебна заинтересираност за „националниот“ состав на учениците во Учителската школа во Прилеп. За таа цел споменатото министерство во 1925 година упатило специјално циркуларно писмо до Великиот жупан во Битолската област и Управата на Учителската школа во Прилеп во врска со уписот на учениците. Еве кои заклучоци се даваат на споменатите органи:

„1. Од оние села кои биле српски и пред Балканската војна и од видните и заслужните куќи во тие села да се одберат до 15 машки деца кои завршиле IV одделение, па понатаму да се школуваат во нижите класови на Гимназијата во Прилеп;

2. овие ученици ќе се сместат на станување во интернатот на Учителската школа во Прилеп, во колку има за нив место и потребна опрема за становање;

3. тие ученици ќе се хранат во интернатот на Учителската школа... со тоа што разликата во трошковите да ја поднесат родителите на децата или било која хумана установа;

4. за тие ученици, Управата на Учителската школа ќе води посебна грижа и ќе настојува тие што подобро да успеваат во образованието и воспитанието, и

5. тие ученици ќе бидат задолжени, кога ќе ја завршат нижата гимназија, да го продолжат своето школување во Учителската школа и да се спремаат за учителски позив“.⁶⁴⁾

Меѓутоа, ваквите и сличните мерки на буржоаските власти на стара Југославија не дале никакви резултати во однос на поставените денационализаторски цели што требало да ги остварува наставниот кадар во училиштата во Македонија. Ова може да се потврди и со фактот што кога во II половина на 30-тите години буржоаската власт започнала сè повеќе да поставува за учители во Македонија — Македонци, завршени ученици на Учителските школи во Македонија и Србија, тие не ѝ служеле верно на поставените буржоаски денационализаторски и буржоаски цели, иако биле генерации кои исцело се школувале во српските училишта по 1919 година.

4. Специфичната идејна улога на наставникот во наставниот процес со посебен осврт во изведувањето на наставата по таканаречените национална група предмети

Концепцијата на секој училишен предмет, а особено оние од областа на општествените науки, зависи од идеологијата на владеачките општествени сили во конкретната историска ситуација на даденото општество. Во сите современи образовни системи, било во капиталистичките или социјалистичките земји,

⁶⁴⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 61, ед. 160, док. пов. бр. 785/1925 год.

оваа група на предмети има решавачка улога во идејно-политичкото воспитување на младото поколение. Од таа гледна точка ним им припаѓало почесно место меѓу училишните предмети.

Големосрпските владеачки кругови го сметале основното училиште за најзначајно средиште во ширење на српскиот јазик меѓу младото македонско поколение односно меѓу широките народни маси. Поради тоа, просветната бирократија била принудувана да донесува повеќе пати строги санкции за оние кои не се потчинувале на нивните наредби. Во таа смисла, министерот на просветата, Вељо Вукичевиќ, во 1927 година, испратил посебен распис до училишните надзорници во „Јужна Србија“ со цел да обрнуваат поголемо внимание на ова прашање. Еве, впрочем, што стои целосно во него:

„Иако е познато на сите надзорници дека наставата во народните училишта мора да се изведува на нашиот литературен јазик, сепак Министерството има извештаи од разни страни дека таа во некои места не се изведува на литературниот јазик туку на дијалектите и на јазикот со истакнати локални обележја... Бидејќи е училиштето, ако не единствен, а сепак најсилен фактор за пропагирање на литературниот јазик, со право мора да се бара тој јазик да го знаат и на него да ја изведуваат наставата во училиштата, и по тој пат да се шири литературниот јазик во широките народни маси. Утврдено е дека многу господа надзорници на ова прашање не обрнувале доволно внимание и дека таквата работа на учителите не само што ја толерираше, туку за тоа не го известувале ни Министерството. Затоа најстроγο се препорачува... да т. г. училишни надзорници што порано да ја прегледаат работата на учителите, за кои знаат дека не го владеат литературниот јазик и на лице место да утврдат, бележејќи ги сите грешки кои ги прават во предавањата и при прашувањата на децата на литературниот јазик.

Кога тоа, кај некои од учителите ќе го констатираат, ќе земаат од нив збор зошто сè уште не успеале да го совладаат јазикот на кои се должни да ги држат предавањата, па својот извештај и предлог за казна на таквите учители заедно со нивното сослущување да го достават до Министерството најхитно“.⁶⁵⁾

Со цел да се засили процесот на денационализацијата на младото македонско поколение преку училиштата, Министерството на просветата обрнувало посебно внимание на улогата на наставникот во изведувањето на наставниот процес по таканаречената национална група предмети — Српски јазик, Историја, Географија и Веронаука. Дека навистина тие требало да имаат значајно место во остварувањето на таа цел се гледа од фактот

⁶⁵⁾ АЈ, Бгд., МПКЈ, фасц. 62, ед. 161, док. пов. бр. 99/17. II. 1927 година.

што во наставниот план за народните училишта овие предмети учествувале со над 60% од вкупниот фонд на часови иако групата на природни предмети и вештините биле на број 7.⁶⁶⁾ Во скоро сличен сооднос се наоѓале и во нижите и вишите класови на гимназиите.⁶⁷⁾

Предметот српски јазик, како во основните така и во сите видови средни училишта, претставувал еден вид средишен предмет преку кого покрај тоа што се стекнувало извесно општо образование, бил главно насочен кон тоа да развива српска национална свест и сознание кај учениците. Тоа требало да се постигнува преку многубројни стихотворби, четива и лектира кои биле обоени со тематика од „националниот“ карактер на „Јужна Србија“. Раскажувањето и рецитирањето и сите други форми на монолог и дијалог требало да го засилува побрзото и посolidното совладување на српскиот литературен јазик, иако во првите години по војната во основните училишта се толерирала употребата на месните дијалекти за полаго и побезболно навлегување во сферата на изучувањето на српскиот јазик.

За постигнување на споменатата цел учениците биле често пати задолжувани да учат напамет разни стихотворби. Во таа смисла посебно внимание се обрнувало на оние стихотворби кои биле наменети скоро исклучително за училиштата во „Јужна Србија“. Такви биле, покрај другите и овие: „Ој Србијо мила“, „Нане мори нане“, „Српкиња сам мала“ и „На обали Вардара“.⁶⁸⁾

Најголемиот број од нив се рецитирале на разните и многубројните свечености на државните и верските празници, на кои покрај учениците присуствувале и нивните родители, а на одреден начин земале учество и видни преставници на власта.

Колку големосрпските владеачки кругови им давале важност на овие манифестации низ кои се изразуval национализмот на српската буржоазија, ни зборува и извештајот на еден висок чиновник од Битолската жупаниска област во 1923 година кој присуствувал на свечените манифестации што ги приредиле ученичките на Женското занаетчиско училиште во Прилеп за време на божиќните празници. Тој во него ја фали учителката што успеала да ги научи ученичките така добро и течно да го владеат српскиот литературен јазик, а посебно го задоволила рецитаци-

⁶⁶⁾ Според: Најнови учебески зборник, Бгд., 1928, с. 27 и И Закон о народних школа, в. „Службене новине“, 9. XII. 1929 год.

⁶⁷⁾ Според законите за: средните училишта со измените и дополненијата и од 17. IX. 1929; за граѓанските училишта од 1931 и за нижите стручни и занаетчиски училишта од 1932.

⁶⁸⁾ Еве по една строфа од последните две стихотворби:
„Суро, вечито стење гордо се у небо диже
Над урвината тавним орли се са облаком боре,

.....
О вали о реко српска! ...“

Српкиња сам мала
српско ми е име
поносим се њиме ...

јата „Ој Србијо мила“.⁶⁹⁾ На крајот, препорачувал сите манифестации така да се подготвуваат, односно да се совладува побргу српскиот јазик, како би можело полесно да се одвива денационализаторската политика.

Во тој правец, впрочем, биле и сите препораки, писма и упатства до училишните надзорници, директорите на училиштата и самите учители. Исто така, со цел за посистематско совладување на српскиот литературен јазик, во повеќе низи и потполни гимназии биле формирани ученички дружини. Тие главно имале две секции — литературни и драмски. Преку литературните секции се подготвувале повеќе стихотворби за рецитирање, а исто така се правеле и подготовки за литературно творење. Преку драмските секции, пак, се подготвувале извесни едночинки и други драмски дела.

И двете секции, и покрај тоа што на одреден начин овозможувале запознавање на учениците воопшто со литературната и драмската уметност, биле најпогодни форми преку кои требало да се манифестира српскиот национализам за време на државните и верските празници, кои навистина не биле малку.⁷⁰⁾ За време на сите тие денови, покрај тоа што учителите биле задолжувани да одржуваат разни беседи пред своите ученици, тие требало да зборуваат и пред нивните родители на јавни собири за „националното“ значење на тие денови за „српскиот народ“ во „Јужна Србија“. Се рецитирале стихотворби за Свети Сава, Кралевиќ Марко, за српските кралеви и цареви, за „народното“ обединување, за „ослободувањето“ и слично. Особено големо значење им се давало на светосавските прослави во поголемите места на кои обично присуствувале официјалните претставници на банската управа, на околиските началства, на воените единици, на архиерејските намесништва и епархиските совети. Некои добивале карактер на поголема јавна манифестација, како на пример оние во Скопје.⁷¹⁾

Нема сомнение дека со ваквата насочена специфична дејност на ученичките дружини, училиштата добивале извесни елементи на националистичко-пропагандни институции. Таквиот карактер требало уште повеќе да доаѓа до израз низ процесот на изведувањето на наставата по предметот Историја како во основните така и во сите видови на средните училишта. Големосрпските владеечки кругови вешто ја искористувале наставата по Историја, бидејќи под форма на негување на патриотизмот, тие, всушност, настојувале да го воспитуваат младото поколение во верноста спрема буржоаската држава. Имено, Историјата како наставен предмет е многу погодна за одбирање на оние

⁶⁹⁾ АЈ, Бгд., фасц. 686, ед II, фонд — Министерството на трговијата и индустријата (МТИ).

⁷⁰⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 22, док. О. Н. Бр. 642/12. IV. 1934 година.

⁷¹⁾ В. „Вардар“, 26, 27, 28. I. 1934 година.

содржини преку кои владеачките кругови сакале да ги воспитуваат младите во одреден правец, односно преку нив доаѓал до израз национализмот како идеолошка основа на денационализаторската политика на големосрпската буржоазија спрема македонскиот народ. Тоа може добро да се види од неколкуте моменти што ќе ги изнесеме во продолжение.

Во основните училишта во Македонија, како и на подрачјето на Србија, сè до учебната 1926/1927 година биле во важност оние наставни планови и програми што важеле во Кралството Србија уште пред балканските војни, со мали дополненија и измени од 1919/1920 година.⁷²⁾ Историјата како предмет се изучувала во III и IV одделение со 2 односно 3 часа. Во III одделението се изучувале позначајните историски настани од историјата на „српскиот“ народ во околината каде работи училиштето и тоа главно преку слики и прикази, а во IV одделение веќе се јавувале извесни методско-историски единици започнувајќи од старата постојбина на Словените па сè до доаѓањето на кралот Александар на кралскиот престол во СХС. И во двете одделенија тежиштето било дадено на политичката и нешто малку на културната историја на српскиот народ. Посебно внимание требало да се обрнува на оние моменти преку кои се „сведочило“ за величината и славата — територијалното ширење и политичкото јакнење на средновековната немањичка држава. Значајно место требало да заземаат и прашањата поврзани со српските ослободителни востанија од почетокот на XIX век и особено улогата на Кралството Србија во создавањето на новата држава — СХС на чело со династијата на Караѓорѓевиќите.

Националистичкиот приод во историјата требало да доаѓа до израз особено при запознавањето на учениците со настаните на „српскиот“ народ во дотичната околина каде што било училиштето. Наставниците по историја добивале посебни задачи во врска со обработувањето на извесни настани што се одвивале за време на српската власт во Македонија во средните векови, како и за време на балканските и Првата светска војна. На тој начин, од една страна, требало да се величи „хероизмот и подвизите“ на српскиот војник во Македонија, прикажувајќи го како ослободител на „своите браќа“ во Македонија, а истовремено требало да се изразува и политичката тенденција дека Македонците се Срби.

Нема сомнение дека ваквиот приод во историската настава не претставувало ништо друго туку оправдување на претензиите на српската буржоазија во минатото и оправдување на наметнатата од неа хегемонистичка политика. Исто така, преку тоа доаѓало до израз ставот на таа буржоазија и династијата дека „Јужна Србија“ е класична српска земја, најстара постојбина на српскиот народ, најдраг камен на новата држава и слично.

⁷²⁾ Зборник закона и важнијих расписа..., I, Бгд., с. 128, Најнови учителски зборник, Бгд., 1928, с. 27.

Ваквата насоченост во историската настава била формално-правно оправдувана со уставните и законските акти. Имено, иако со четвртата одредба од членот 16 на Видовденскиот устав се предвидуваło наставата во целата земја да се засновува на иста основа, таа требало да се прилагодува и спрема средината во која училиштето се наоѓало.⁷³⁾ Истото било предвидено и во членот 20 од Законот за народните училишта од 1904 година⁷⁴⁾ и член 44, одредба втора од Законот за народните училишта од 1929 година,⁷⁵⁾ како и член 13 од Законот за средните училишта од 1912 година и неговите измени и дополнувања.⁷⁶⁾

Оваа тенденција доаѓала до израз и преку разните упатства и препораки на Министерството за просвета. Така, на пример, во 1928 година изработено е едно специјално упатство за просветните работници во Југославија, а кое посебно се однесувало за просветните работници во оние краеви што долго биле под туѓинска власт (се мисли, пред сè, на Македонија, — б. м.), во кое се таксативно наброени нивните задачи. Како прво е забележено дека „наставниците во секоја погодна прилика во предавањата да ги истакнуваат нашите историски споменици во краевите во кои е училиштето, и тоа, како од нашата постара историја, за време на владеењето на нашите кралеви и цареви, така и од поновата“.⁷⁷⁾

Од учебната 1926/27 година започнал да се употребува нов и единствен наставен план и програма за основните училишта во цела Југославија, а со тоа и по предметот Историја. Но и во нив немало никакви измени освен што за четвртото одделение се придодадени 2—3 методски единици од поновата историја на Кралството СХС.⁷⁸⁾ Некои битни измени немало и во наставните планови и програми што биле донесувани врз основа на Законот за народните училишта од 1929 година.⁷⁹⁾

Навистина, во него се изразуваła новата политичка тенденција за изградување на единствена југословенска нација, но сето тоа со цел да се маскираат големосрпските интереси. Во историската настава тоа доаѓало до израз преку фактот што во училиштата во Македонија се употребувале учебници од српски автори во кои доминантно место имала српската историја, а во чии рамки влегувала и историјата на „српскиот“ народ од Македонија. Тоа важело како за основните, така и за сите видови средни училишта — гимназиите, економските техникуми, граѓанските и занаетчиските. Но тоа не било карактеристично само

⁷³⁾ Устав Кралевине Срба, Хрвата и Словенаца, Бгд., 1921, с. 12.

⁷⁴⁾ Зборник закона и важнијих расписа..., Бгд., 1921, I.

⁷⁵⁾ Закон о народним школама, в. „Службене новине“, 9. XII. 1929.

⁷⁶⁾ Закон о средњим школама, Средњошколски зборник... I, Бгд., 1920, с. 8—9.

⁷⁷⁾ Најновији учитељски зборник..., с. 224.

⁷⁸⁾ Исто, с. 31—33.

⁷⁹⁾ В. „Службене новине“, 9. XII. 1929 година.

за учебниците по Историја. Имено, во училиштата можеле да се употребуваат само оние учебници и лектури што биле прегледани од Главниот просветен совет и одобрени од Министерството на просветата, низ кои, пак, провејувала основната идеја“.⁸⁰⁾

Елементи со националистичко-пропаганден карактер имала и наставната програма по веронаука и земјопис, особено тогаш кога како предмет на изучување била историјата на српската православна црква, односно „националниот“ земјопис. Тие, како во основните, така и во средните училишта, се изучувале по цела една учебна година.

Дека навистина сите предмети од така наречената национална група предмети имале специфичен третман зборува и расписот што министерот на просветата Светозар Прибишевиќ во 1922 година го упатил до сите директори на нижите и потполните гимназии во Македонија и стара Србија (12 во Македонија и 5 во Косово). Во него, откако најнапред е констатирано дека наставниот кадар во овие краевии треба да посвети поголемо внимание во сите видови училишта при изведувањето на наставата од овие предмети, а посебно на секој факт кој е од значење за народната свест, се предлага следното:

„1. Наставниците по српски јазик, покрај одбраните четива што треба да ги обработуваат во училиштата, треба на учениците да им препорачуваат таква литература, списанија и делови од книги кои се однесуваат на националниот карактер на овој наш народ;

2. Наставниците по Историја и Географија да се задржуваат на настаните од историјата кои се однесуваат на местата и областите во овој дел на нашиот народ...“.⁸¹⁾

Ваквите многубројни и разновидни мерки што биле ориентирани кон остварување на основната и најважната идејно-политичка цел на наставата — денационализација и асимилација на македонското население, не давале позитивни резултати на тој план. За тоа постоеле повеќе причини. Пред сè учениците и напредните учители давале во прво време спонтан отпор во наметнувањето на српскиот јазик. За тоа, впрочем, постојат голем број на документи. Такви форми на отпор зачестиле повеќе во текот на 30-тите години, а посебно во годините непосредно пред Втората светска војна (1937—1941), за кои постојат уште повеќе документи на самата буржоаска власт.⁸²⁾ Меѓутоа, за формите,

⁸⁰⁾ Историски архив Скопје, (ИА, Ск.), фонд — Државна учителска школа, Скопје, 1920—1934, ед. 555, кутија 1, док. С. Н. Бр. 10285/9. V. 1927 година.

⁸¹⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 53, ед. 114, док. пов. С. Н. Бр. 20/8. II. 1922 година.

⁸²⁾ Архив на Македонија, (АМ), фондови: III армиска област, кутија 6, 1930—1940 — Главни генерал штаб на бившата југ. војска.

како и за суштината на тој отпор, ние нема да зборуваме бидејќи не влегува во доменот на оваа наша статија.^{82a)}

5. Специфичните задачи на наставниот кадар во Македонија во вонучилишната дејност

Денационализаторската мисија на наставниот кадар требало да доаѓа до израз и во вонучилишната дејност. Тоа главно требало да се манифестира преку активноста на просветните работници на планот на општо-народното просветување на населението. За неа се залагале не само Министерството на просветата, туку и Министерството на внатрешните работи, па дури и самата Влада. Тие често пати давале разни упатства за тоа како да работат просветните работници на тој план со посебен акцент на просветните работници во „Јужна Србија“. Имено, во нив изрично е потенцирана вонредно значајната дејност на „национално-културната“ улога на наставникот во вонучилишната работа, бидејќи „едно од најзначајните прашања на внатрешен план во Југославија, од кое зависела силата на таа држава, било прашањето на „Јужна Србија“ или поблиско речено националното прашање на таа област“. Ова е еден мал уведен цитат од писмото на Министерството на внатрешните работи од 28 декември 1923 година до тогашниот министер на просветата М. Трифуновиќ, во кое сосема недвосмислено се истакнува дека македонскиот народ не е српски, и дека ако сака Македонија да се задржи во границите на Југославија, треба тој народ да се однароди односно посрби. При тоа во продолжение на писмото дава одговор, односно му препорачува на Министерството на просветата како може Македонија да се посрби, истакнувајќи го на едно место и следното:

82a) Овдека само патем ќе споменеме за споменатиот отпор на напредното учителиство. Имено, значајна улога на тој план имале напредните учители, како Македонци, така и Срби и Црногорци, што биле членови или симпатизери на КПЈ и воопшто на работничкото и комунистичкото движење. Така, на пример, еден од активните членови на напредното учителско движење во Бродскиот крај пишува:

„Напредните учители во Поречјето стоеја на становиште Македонците да не учат српски, туку пред сè да научат македонски и со јазикот на тамошните луѓе да се издига нивната национална свест и нивната национална култура. Иако наставата се изведувала на српски јазик, многумина учители особено оние што навлегле во духот на македонскиот јазик, или на кои им беше мајчин јазик, ги обработуваа со учениците, по цена да бидат жигосани како „национално несигурни“ песните на Кочо Рацин и подготвуваа и цели програми во рамките на училишните свечености, на македонски јазик“. (Б. Прокиќ — Работата на учителите во Поречјето собрани околу групата Крациќ, сп. „Просветно дело“, бр. 7—8, 1953, с. 96).

Нема сомнение дека обиди да се легализира изучувањето на македонскиот јазик во училиштата имало и во други места на Македонија, па и во периодот од пред средината на 30-тите години.

„На досегашната осамена акција на полицијата и војската како заштитници на јавниот ред и мир, треба да ѝ се придружи и културно-просветната акција. Таму треба да се појават наши културни чети и просветни четници. Потребно е за Јужна Србија да се организира и систематски опроведува една широка културно-просветна национална дејност, во големи размери и со една утврдена програма треба да се упатат долж Вардар и да се работи на нејзиното извршување трајно. Треба да се ангажира целото тамошно чиновништво од сите струки кое би соработувало на таа општа програма. Свештеници, учители, лекари, судии, професори, полициски и финансиски чиновници, економисти, офицери и друго — тие да станат наши национални мисионери. Треба да се организира едно движење кај нашите интелектуалци доле за создавање на хумани, спортски и витешки друштва, соколски, пеачки, театарски, стрелачки, за народно просветување, народни читалишта и воопшто да се преземе сè она што би ја будело националната свест, нашата култура и воопшто нашето влијание.“⁸³⁾

И навистина, по ова писмо, Министерството на просветата презело повеќе мерки кои имале за цел да ги подобрат „националните прилики“ во „Јужна Србија“. Иако и пред ова имало такви и слични иницијативи,⁸⁴⁾ сепак, по 1924 година започнало поорганизирано да се применуваат разни форми на народно просветување преку кои покрај општопросветните цели се настојувало, пред сè, да се постигнат и други, политички, цели, односно да се работи на денационализација на Македонците и на средување на политичките прилики во Македонија. За таа цел во крајот на 1925 година во Скопје било формирано Централно друштво за народно просветување во чија управа влегле главно лица познати како истакнати борци за србизирање на македонскиот народ — претставници на највисоките просветни органи и институции, потоа на српската православна црква и на управните и воените органи.⁸⁵⁾

Управата на споменатото друштво изработило свои Правила што ги усвоило Министерството на просветата, а чија главна задача била, божем да работи на општо просветување на народот во „Јужна Србија“, а всушност преку отворање на библиотеките

⁸³⁾ АЈ, фонд — МПКЈ, фасц. 62, ед. 161, док. пов. бр. 5546/28. XII. 1923 година.

⁸⁴⁾ АЈ, фонд — МПКЈ, фасц. 48, док. пов. бр. 29118/1919 и фасц. 49, ед. 95, 1920—1922 година.

⁸⁵⁾ Во главната управа, покрај другите, влегле и овие лица: прота Божо Николиќ, претседател на Духовниот суд, Драгомир Обрадовиќ, просветен инспектор, д-р Радослав Грујиќ, проф. на Филозофскиот факултет во Скопје, Станојло Димитриевиќ, уредник на весникот „Српско Косово“, Богољуб Радетиќ, уредник на в. „Наша стара Србија“ и др. главно офицери, чиновници, свештеници и учители (В. „Наша стара Србија“, 1. II. 1926 година).

и читалните, формирањето на курсеви и семинари за описменување како и организирање на јавни предавања, се настојувало, пред сè, да се развива и подигнува „српската“ национална свест и чувство кај македонскиот народ.⁸⁶⁾

На овој план посебна улога требале да одиграат просветните работници до кои биле испратени повеќе упатства и наредби. Така, на пример, во 1927 година тогашниот министер на просветата Коста Кумануди, по разгледувањето на тешката политичка состојба во „Јужна Србија“ од страна на Министерскиот совет, испратил циркуларно писмо до трите просветни одделенија на областите во Македонија, во кое се даваат упатства за вонучилишната „културно-национална“ дејност на просветните работници. Покрај другото еве што стои во ова писмо:

„Но ништо не е помалку важна и нивната работа (се мисли на учителите — н. б.) вон училиштето, во народот. Народните учители во прв ред, но и сите просветни работници, упатени со природата на својата работа во народот и со народот, должни се да предничат со примерот на љубовта спрема заостанатиот и запуштениот народ на Јужна Србија, во личната исправност во службата и вон неа, во буђењето и развивањето на државната и националната свест, во пресретливоста на секое место и спрема секого. Помогнувајќи го секое културно движење, сè што иде на морално, умно и физичко усовршување не само на подмладокот туку и на возрасните, давајќи дури и иницијативи каде за тоа има можност, професорите и учителите ќе ѝ се оддолжат на Татковината, ќе ја задолжат Јужна Србија и ќе стекнат признание во историјата.

Угледувајќи се на своите стари другари од старите краеве, професори и учители, кои по долгата и преданата работа за релативно кратко време го спремиле она големо поколение кое ја пренело славата на Србите во целиот свет, — просветните работници во Јужна Србија треба да ѝ помогнат, да ѝ дадат рака за да ги стигне што порано и што полесно другите среќни краеве на нашето Кралство, краеве кои повеќе се развиле во сите гранки на културниот живот.

Особено обрнувам внимание посебна грижа да се посвети на сүзбивање на покраинските, племенските и верските исклучивости, поддржувајќи и помагајќи ги толеранцијата и слогата, како меѓу самото чиновништво, така и меѓу народот, и чиновништвото и народот. Просветните работници први се повикани да внесуваат хармонија во тие односи.“⁸⁷⁾

⁸⁶⁾ Исто.

⁸⁷⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 53, ед. 161, док. пов. бр. 807/ 27. III. 1927 година.

Споменатиот министер на просветата испратил и друго писмо во сличен дух во 1928 година, кое иако се однесувало до сите просветни работници во Кралството СХС, имало и посебни задачи за просветните работници во оние краеве што биле подолго време под турска власт. Така, на пример, за да можат тие да се ангажираат на планот на развивање на национално-пропагандната дејност меѓу широките народни слоеви, Министерството на просветата им дозволило да се договараат со околските надзорници, извесни содржини што се предвидени во наставната програма пократко да ги обработат. Таквите наставници дури биле и посебно одликувани.⁸⁸⁾

Најпогодна и најмасовна форма на планот на општото „национално“ воспитание требало да имаат јавните предавања. Нив ги организирале околските надзорници, управителите на училиштата и наставниците по националната група предмети. Скоро на секој државен или верски празник тие биле задолжувани од страна на просветните и другите органи да држат јавни предавања. Некои од предавањата со одобрение на Министерството на просветата, биле посебно препечатувани и држани потоа во разни места.⁸⁹⁾ Таквите предавања имале главно националистичко-пропаганден карактер.

Наставниот кадар во Македонија, во вонучилишната дејност бил задолжуван и со други задачи. Посебно значење им се давало на задачите околу ширењето на обичајот на српската слава во Македонија. Имено, уште во првите години по Војната, владеечките кругови на Кралството СХС испраќале разни писма до инспекторите и надзорниците, и управителите на училиштата, во кои покрај другите задачи ги задолжувале да ја шират спомената слава меѓу широките народни маси во Македонија, како преку личен пример така и преку присуството на нивните слави. Овие мерки особено стануваат актуелни кон крајот на 20-тите години кога с уведемо дека несредените политички прилики во „Јужна Србија“ се и последица на непостоење на српска национална свест и сознание кај широките народни маси. Значајна улога на тој план играло Министерството на внатрешните работи. На негов предлог, во април 1928 година, Министерството на просветата испратило специјално циркуларно писмо до обласните инспектори, околските училишни надзорници и управителите на училиштата. Во него, откако се констатира дека славата е српски народен обичај со која Србите се одликуваат и од другите јужнословенски народи, и дека божеме како резултат на странските пропаганди овој обичај бил заборавен, завршува со следните зборови:

„Нашиот национален интерес ни налага да ја обновиме славата со која се поттикнува и јакне националното

⁸⁸⁾ Најнови учитељски зборник..., 24. I. 1928, с. 224—225.

⁸⁹⁾ Исто, 27. XII. 1928 година.

освестување..., па затоа се препорачува на наставниците на сите училишта на згоден начин да дејствуваат во тој правец и при секоја погодна прилика, што ќе им се укаже да одат во посета на семејствата што слават, со тоа за да би го подигнале значењето на славата и постепено други да ја обноват“.⁹⁰⁾

Слични упатства биле дадени и во расписот на Министерството на просветата кој бил упатен до сите просветни одделенија на областите во „Јужна Србија“ во 1929 година. Во него, покрај другото, изрично се препорачувало, училишните надзорници да внимаваат на тоа особено кога се празнувала училишната слава на денот Свети Сава, и при тоа дури се истакнувало дека работата на овој план на просветните работници ќе се зела предвид при оценувањето.⁹¹⁾

Дека навистина учителите биле административно задолжени да работат на „обновата“ на славата, ни покажуваат и повеќето извештаи што и денес се чуваат во фондот на Министерството на просветата во Архивот на Југославија во Белград. Посебно такви напори биле правени во пограничните реони — Струмичко, Дојранско и Гевгелиско. За Струмичко дури се зачувани и описоци од кои се гледа по колку семејства успеале да ги натераат да ја „обноват“ српската слава.⁹²⁾

Овие како и многубројните други форми на планот на денационализаторската политика не дале никакви резултати. Напредните учители (Македонци, Срби, Црногорци и други) зеле активно учество во разните форми на отпор не само против денационализаторската улога на културно-просветната политика, туку и воопшто против политиката на национално-политичко и економско угнетување на македонскиот народ. Тоа особено дошло до израз во втората половина на 30-тите години, кога, како што рековме понапред, отпорот добил организиран карактер под влијание и раковоство на КПЈ. Но и за овој вид форма на отпор нема да зборуваме од истите причини како и за претходните.

*
* *

Врз основа на досега изложеното во врска со специфичните особености на просветната политика на владеечките режими на буржоаска Југославија спрема македонскиот народ можат да се извлечат следните заклучни констатации кои ги даваме во вид на кратко резиме:

⁹⁰⁾ Рад на обнову и ширењу славе у Јужној Србији, АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 62, един. 161.

⁹¹⁾ АЈ, Бгд., док. пов. бр. 261/21. II. 1929, ед. 161, фасц. 62 фонд — МПКЈ.

⁹²⁾ АЈ, Бгд., фонд — МПКЈ, фасц. 62, ед. 161.

1. Воспоставувањето и спроведувањето на политиката на владеачките кругови на Кралството СХС, односно Југославија спрема македонскиот народ, во чии рамки влегува и просветната политика, претставувало, всушност, продолжување на онаа политика спрема Македонија и македонскиот народ што Кнежевството Србија ја започнало уште во средината на XIX век, а ја спроведувало континуирано потоа и Кралството Србија во крајот на XIX и почетокот на XX век во интерес на тогашната млада и полетна српска буржоазија. Велиме дека таа претставувала продолжување, бидејќи српската буржоазија во новата држава — Кралството на СХС, односно Југославија си обезбедила хегемонистичка положба, иако била економски позаостаната од хрватската и словенечката буржоазија. Тоа го постигнале, пред сè, со помош на монархијата искористувајќи ја при тоа воената победа за време на Првата светска војна. Имено, српската буржоазија успеала фактички да ги заземе сите клучни и командни позиции со новата држава уште во текот на 1918/1919 година. Подоцна оваа своја положба ја санкционирала со усвојувањето на Видовденскиот устав, со воведувањето на Шестојануарската диктатура и со профашистичките режими на тој начин што си обезбеди централистичко устројство на државната власт. Навистина, поради изменетите општествено-политички услови, односно поради протерувањето на турската власт и воспоставувањето на српската власт во Вардарска Македонија, споменатата политика се водела и со доста нови методи и средства, меѓутоа, нивната суштина и цел останале исти, поради што и навистина, таа претставува континуирано продолжување на политиката на Кралството Србија спрема Македонија и македонскиот народ од крајот на XIX и почетокот на XX век.

2. Политиката на владеачките режими на буржоаска Југославија спрема македонскиот народ, како и онаа од времето на Кралството Србија до 1919 година, се базирала врз „историските“ права на „српскиот“ народ во Македонија. Монархијата и големосрпската буржоазија, со прокламираната и спроведуваната политика настојувале да ја заживеат средновековната српска држава од времето на Немањиките, а посебно од времето на царот Душан, кога цела Македонија се наоѓала под српска власт. Имено, за време на целиот период меѓу двете светски војни тие активно го пропагирале и ширеле Светосавскиот и Косовскиот мит бидејќи претставувале нивна идејно-политичка и психолошка основа во име на неприкосновеноста на т. н. народно единство, кое единство било лажно. Ваквата идејно-политичка платформа највеќе доаѓала до израз во просветната политика. Тоа, било всушност, практичен обид за остварување на мегаломанските планови на големосрпските националистички кругови, чии основи биле поставени, како рековме, далеку порано.

3. Просветната политика на владеачките режими на стара Југославија спрема македонскиот народ, била подредена на це-

лите на нејзината општа буржоаска политика. Скоро секој акт или мерка што ги донесувале, или пак средствата и методите што ги применувале носителите на таа политика — кралот, Министерскиот совет, Министерството на просветата и некои други државни органи, кои непосредно или посредно влијаеле на тој план, имало во крајна смисла на зборот, буржоаско-класен карактер. Тоа значи дека идејно-политичкото насочување во областа на образованието било класно определено врз основа на принципите на буржоаската идеологија. Тоа е впрочем општа карактеристика на просветната политика на стара Југославија на целото нејзино подрачје што се карактеризира со следните начела: немасовност, затвореност, едностраност, недемократичност, наплаталивост и неединственост.

4. Ваквата буржоаска просветна политика спрема македонскиот народ имала и свои посебни, специфични особености. Нејзина основна специфика била секако денационализаторската улога, која главно требало да се изразува преку училиштата, кои биле најзначајни и најважни средишта и места на оваа политика. Овие институции, имено, требало да бидат производители на најдобри „Срби“. Но, кога владеачкиот режим се уверил дека училиштата не ја постигнуваат оваа определена цел, истиот започнал да укинува повеќе полни и нижи гимназии. Со оваа мерка од 1929 година, всушност, се овозможувало да се задржува нискиот степен на општествено-економскиот развој, бидејќи неколку години потоа, во Македонија не се создавале млади општообразовни кадри.

5. Нема сомнение дека денационализаторскиот карактер на просветната политика на владеачките режими на стара Југославија спрема македонскиот народ, пред сè, е последица на фактот што владеачките кругови сакале да имаат обезбедено своја превласт во Македонија и истата да ја направат интегрален дел на таа буржоаска Југославија. Тие кругови ја сметале и третирале Македонија за една од најзначајните проблеми на нивната владеачка политика. Накусо речено, тие иако формално не ги признавале македонците како посебна нација, сепак, фактички признавале дека Македонците не се Срби, а според тоа и дека Македонија не е српска земја. За да може Македонија да биде српска земја, требало Македонците да се денационализираат. Тоа значело дека тие треба национално-културно да се отуѓуваат односно да се посрбат. Ова впрочем е истакнато во повеќе документи на државните и просветните органи што некои од нив посебно ги анализираме.

Како резултат на тоа, просветниот кадар бил задолжуван од страна на владеачките кругови, во училиштата, а особено во вонучилишната дејност, да остваруваат и други буржоаски цели. Тоа се, пред сè, политичко-стратешките. Имено, Вардарска Македонија претставувала значајна стратешка важност за безбедноста на Кралството СХС односно Југославија. Нејзините

владачки кругови поучени од искуството на настаните во 1915 година, кога дошло до таканаречената Валандовска афера, односно кога дошло до судрувањето меѓу четите на Тодор Александровата и Протугеровата „автономистичка“ ВМРО и српските воени и жандармериски единици на територијата во Валандовскиот крај, како и од долгогодишните уфрлувања на комитски чети од Бугарија во Македонија, па и воопшто од сознанието дека Македонија не е вистинска српска земја и дека во неа постои отпор против денационализаторската буржоаска политика на Кралството Југославија, настојувале за време на целиот период меѓу двете светски војни на секој начин да ги сузбиваат сите вакви и слични акции со кои се загрозувала безбедноста на „Јужна Србија“ од гледиштето на српската кауза.

Таквата „национално-патриотска“ задача просветните органи и организации ја спроведувале како самостојно, така и по налог и согласност на Министерството на внатрешните работи, особено преку одделението за јавна безбедност. Имено, преку овој орган Министерството на просветата, обласните инспектори и околиците надзорници, па и околиците началства често пати спроведувале такви културно-просветни акции и методи со кои се настојувало, покрај реализацијата на целите на денационализаторската политика, да се заштитиуваат и буржоаско-државните интереси. Инаку општо познато е дека, скоро за време на целиот период меѓу двете светски војни, во Македонија, поради спроведување на политиката на економско ограбување, стопанска дискриминација и национално-политичко потиснување од страна на владеачките режими на стара Југославија, како и поради политиката на двоен терор што настанал по навлегувањето на вооружени чети од Бугарија, политичките прилики биле воопшто несредени и несносни.

6. Иако во 1913, односно во 1919 година македонскиот народ беше поделен, а со тоа и обезбедени далеку подобри услови за одвивање на денационализаторската политика спрема македонскиот народ отколку за време на постоењето на Отоманската империја во крајот на XIX и почетокот на XX век, сите денационализаторски мерки и потфати како на владеачките режими на Кралството СХС, односно Југославија, така и Грција и Бугарија, вклучувајќи ја тука и просветната политика, останало само во сферата на обид, бидејќи македонскиот народ не само што не бил денационализиран и асимилиран, туку си обезбедувал и пат кон понатамошно национално афирмирање и оспособување. Имено, место борбата против дотогашниот отоманско-апсолутистичкиот режим, македонскиот народ ја започнал борбата против други сили и фактори кои исто така имале антимакедонски карактер, и тоа скоро веднаш непосредно, па дури и уште пред престанокот на воените операции на македонското боиште.

Со појавувањето и развивањето на тој отпор, всушност започнало да се раѓа новото македонско борбено движење кое

било уперено не само против оние сили и фактори кои му овозможувале санкционирање на делбата на Македонија, туку и директно против оние кои ја водеа политиката на национално обезличување на Македонија и македонскиот народ. Тоа било обусловено од истите или сличните фактори и причини како и кај сите оние нации кои се наоѓале во услови на политика на национална негација и обесправеност. Во услови на таквата политика македонскиот народ, имено, не можел да го развива слободно своето материјално и духовно богатство, односно тој не можел оптимално да ги развива своите творечки национални (материјални и духовни) сили. Накратко речено, македонскиот народ не можел да го задоволи, во услови на водењето на таквата политика, својот објективен национален интерес кој претставувал животен судбински фактор, односно суштински елемент за слободниот развој на македонската нација.

Спрема тоа, борбата што македонскиот народ ја започнал и развивал против денационализаторска и асимилаторска политика не само на владеечките режими на Кралството СХС, односно Југославија, туку и против оние на кралството Бугарија и Грција во периодот меѓу двете светски војни, како на економски и политички план, така и на просветен план, во својата суштина претставувала борба за остварување правото на национално самоопределување.